

İKTİDARIN İDEOLOJİYE DÖNÜŞÜMÜ VE İDEOLOJİNİN İKTİDARI: FOUCAULT VE CÂBİRÎ ÖRNEĞİ

Yüksel Şengül

Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis/Türkiye

ysengul@beu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5685-0803>

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 07.10.2022,

Accepted / Kabul Tarihi: 21 Ağustos 2023

<https://www.doi.org/10.26791/sarkiat.1185648>

İktidarın İdeolojiye Dönüşümü ve İdeolojinin İktidarı: Foucault ve Câbirî Örneği

Öz

Tartışmalı kavramlar arasında yer alan ve tarihsel süreç içerisinde farklı birçok anlamda kullanılan ideoloji terimi; genel olarak hakikat tekeli iddiasıyla bireyde aidiyet hissi uyandıran, toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen ve siyasi iktidarı meşrulaştırmaya hizmet eden eylem amaçlı fikirler kümesi şeklinde tarif edilir. Hem Batı hem de İslam düşüncesinde de tartışma konusu olan ideoloji kavramının tarifinde tam bir uzlaşıdan söz etmek mümkün değildir. Foucault ve Câbirî de mensubu buldukları medeniyetin geçmiş olduğu tarihsel tecrübeleri dikkate alarak bu kavramı ele almışlardır. Foucault, ideoloji kavramını problemli bulur ve gerekçelerini sunarak bunun yerine “söylem” kavramını yerleştirir. Foucault’nun bu kavrama yönelik eleştirisi genel hatlarıyla Marksist okumaya yaptığı eleştiri üzerindedir. İslam düşüncesi içerisinde epistemoloji ve ideoloji ayırımına dikkat çekerek konuyu ele alan Câbirî, ideolojik yaklaşımların saf epistemik verilerin önündeki en büyük engellerden biri olarak görür. Zira epistemolojinin, bir iktidar erki içerisinde değişip dönüşebildiğini düşünmekte, tarihsel süreç içerisinde ideolojik unsurlar tarafından yönlendirilebilir olduğuna inanmaktadır. Bir iktidar erkinin, dini düşüncüyü ideolojileştirebildiğini veya iktidarın konumunu korumak uğruna dini düşüncüyü ideolojik yönlendirmelere maruz bırakabildiğini iddia etmektedir. Her iki düşünür de ideolojilerin bir hakikat söylemi şeklinde kendilerini konumlandıklarını ve bir iktidar erki rolünü üstlenerek epistemolojinin özerkliğini sarstığını ifade etmektedirler. Şayet ideoloji ve epistemoloji arasındaki ayırım net bir şekilde ortaya konabilirse yani epistemoloji ideolojiden arındırılabilirse hangi söylemin ya da düşüncenin ideolojik hangisinin de epistemolojik olduğu daha kolay görülecektir.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, Bilgi, İktidar, Foucault, Câbirî

The Transformation of Power into Ideology and The Power of Ideology: The Case of Foucault and Jabir

Abstract

The term ideology, among the controversial concepts in many different meanings in the historical process, is generally described as a set of action-oriented ideas that provide a sense of belonging in the individual with the claim of a monopoly of truth, motivated by social interests, and serve to legitimize political power. It is not possible to talk about a complete consensus in the definition of the concept of ideology, the subject of debate in both Western and Islamic thought. Foucault and Câbirî also discussed this concept by taking into account the historical experiences of the civilization they belong to. Foucault finds the concept of ideology problematic and replaces it with the concept of “discourse”, presenting his justifications. Foucault’s criticism of this concept is based on his criticism of the Marxist reading in general terms. Câbirî, who deals with the issue by drawing attention to the distinction between epistemology and ideology in Islamic thought, considers ideological approaches as one of the biggest obstacles in front of pure epistemic data. Believing that epistemology can be guided by ideological elements in the historical process, he claims that epistemology can change and transform within the force of power. Furthermore, he claims that a power can ideologize religious thought or expose religious thought to ideological manipulations in order to maintain the position of power. Both thinkers state that ideologies position themselves as a discourse of truth and undermine the autonomy of epistemology by assuming the role of a force of power. to underline the distinction between ideology and epistemology, it can be asserted that it will not be easier to see which discourse or thought is ideological and which one is epistemological, unless epistemology can be purified from ideology.

Keywords: Ideology, Power, Knowledge, Foucault, Câbirî,

GİRİŞ

İdeoloji, bütün sosyal bilimlerde tarifi en belirsiz ve en zor olan kavramlardan biridir. Sadece birkaç siyasal terim bu kadar derin ve hararetle bir tartışma konusu olmuştur. Bunun en temel sebebi, düşüncelerimizin dayanaklarının ve geçerliliğinin bu kavramla sorgulanıyor olmasıdır. İstisnai olan bazı durumlar hariç bu kavram, daima kötü bir çağrışıma sahip olagelmıştır (McLellan, 2005: 1). İdeoloji terimi, tarihsel macerasının çoğunda karşıt fikir ya da inanç sistemlerine saldırı aracı veya silahı olarak kullanılmıştır (Heywood, 2013: 23). Bundan dolayıdır ki kendi düşüncelerimizin ideolojik olabileceği fikrini içgüdüsel bir şekilde reddederiz. Böylece en değerli kavramlarımızın dayanaklarının kaygan bir zemine oturması riskini kendimizden savarız. 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar, nesnellığı açık ve tarafsız olarak ifade edilmiş bir ideoloji kavramı, yaygın bir şekilde kullanılmamıştır. Bu dönemde bile ideolojinin sosyal rolü ve siyasal önemi üzerindeki fikir farklılıkları olagelmıştır.

Anlam çeşitliliği olan ideoloji kavramının geçerli ve kullanılan tanımları arasında en göze çarpanları şunlardır: (a) toplumsal yaşamdaki anlam, gösterge ve değerlerin üretim süreci; (b) belirli bir sosyal sınıf veya sosyal gruba ait dünya görüşü; (c) egemen bir siyasal iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler; (d) egemen bir siyasal iktidarı meşrulaştırmaya hizmet eden yanlış fikirler; (e) siyasal bir inanç sistemi; (f) özneye belirli bir konum sunan şey; (g) sınıfsal veya sosyal çıkarları dışı vuran siyasal fikirler; (h) bireyi sosyal bir bağlamda konumlandıran ve müşterek aidiyet hissi yaratan fikirler; (i) bir siyasal sistemi veya rejimi meşrulaştırmak üzere, resmî olarak ayrıcalık verilmiş fikirler kümesi; (j) söylem ve iktidar konjonktürü; (k) bilinçli toplumsal aktörlerin kendi dünyalarına anlam verdikleri ortam; (l) toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen düşünme biçimleri; (m) eylem-amaçlı inançlar kümesi; (n) hakikat tekeli iddiasındaki her şeyi kapsayan siyasal öğretisi (Heywood, 2013: 23; Eagleton, 1996: 18).

Bu listeyle ilgili birkaç hususa dikkat çekmek gerekir. Birincisi; bu tanımlardan bazıları, birbiriyle bağdaşmamaktadır. Zira ideoloji, şayet toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen her türlü inançlar kümesi anlamına geliyorsa o vakit bir toplumdaki egemen düşünce biçimlerini ifade ediyor olamaz. Bununla birlikte söz konusu tanımlardan bir kısmının da birbiriyle bağdaştığını söylemek gerekir. İkincisi; bu tanımlardan birkaçı aşağılayıcı bir nitelik taşır. Bu tanımların birçoğuna bakarak hiç kimse, kendi düşüncesinin ideolojik olduğunu söyleyemeyecek, daima başkasının sahip olduğu bir şey olarak görecektir. Üçüncüsü; bu tanımlardan birkaçı epistemolojik bazı sorunlar -bizim dünyaya dair bilgimizle ilgili sorunlar- içerirken bazılarının bu konuda sessiz kaldığı söylenebilir. Örneğin bazılarında gerçeğin tam olarak görülemeyeceği ima edilirken “eylem-amaçlı inançlar kümesi” gibi bir tanım, bu meseleyi tartışmaya açık bırakmaktadır (Eagleton, 1996: 19).

1. İdeoloji Kavramının Geçtiği Tarihsel Süreç ve Marksizmin Rolü

İdeoloji teriminin ilk kullanımı, Fransız Devrimi’nden hemen sonradır. Bu kavram ilk olarak 1797 yılında Antonie Destutt de Tracy tarafından türetilmiştir. O, ideolojiyi bütün diğer bilimlere zemin teşkil edecek yeni bir “fikirler bilimi”, harfi harfine “ideology” şeklinde kullanmıştır. Doğuştan gelen düşünceler kavramını reddeden Tracy, düşüncelerin kökenlerinin nesnel bir şekilde ortaya çıkarılabileceğini, tüm düşüncelerimizin fiziksel duylara dayandırılması gerektiğini söyler (McLellan, 2005: 6). O, dini ve metafizik önyargılardan arınarak düşüncenin kökeninin rasyonel bir şekilde araştırılmasıyla mutlu ve adil bir topluma giden yolun açılacağına inandığından ideoloji kavramını öne sürmüştür.

Tarihsel süreç içerisinde ideoloji, farklı birçok anlamda kullanılmıştır. Karl Popper, Bernard Crick, Hannah Arendt, J. L. Talmon ve farklı düşünen birçok düşünür, komünizmi ve faşizmi ideolojinin en belirgin örnekleri olarak görmüşler ve ideoloji terimini oldukça kısıtlayıcı bir tarzda kullanmışlardır. Adı geçen düşünürlerin kullanımına göre ideolojiler, “kapalı” düşünce sistemleridir ve hakikat tekeli iddiasıyla karşıt görüş ve inançlara hoşgörüyü reddeder. Sonuçta ideolojiler, “seküler dinlerdir”; bütüncülleştirilen bir niteliği vardır ve itaat ile boyun eğdirmeyi teminat altına alan sosyal denetim araçları olarak hizmet görürler (Popper, 1994: 189). Ancak bu standarda göre her siyasal amenable ideoloji değildir. Örneğin liberalizm; özgürlük, hoşgörü ve farklılığa yaptığı vurgulardan dolayı, “açık” düşünce sisteminin bir örneğidir.

W. B. Gallie’nin, “aslında tartışmalı kavramlar” diye ifade ettiği bazı kavramlar, üzerinde hemfikir olunmuş, tanımlarına asla ulaşılamamış derin tartışmalar barındırır. Bu kavramlardan biri olan ideolojiyi, her grup kendi penceresinden tarif etmeye çalışmıştır. Örneğin liberallere göre ideoloji, resmî olarak ayrıcalık tanınan ve sahte bir bilimsellik iddiasıyla hakikat tekeli iddiasında bulunan inanç sistemidir. Bu sebeple onların gözünde ideoloji, özü gereği baskıcı, hatta totaliter özelliktedir ve bunun en iyi örnekleri faşizm ve komünizmdir. Muhafazakârlar, ideolojiyi rasyonalist kibrin tezahürü olarak görürler. Onlar ideolojileri güvenilmez ya da tehlikeli, girift düşünce sistemleri

olarak nitelerler. Çünkü ideolojiler, gerçeklikten soyutlanmakla baskıya veya gerçekleşmeyecek birtakım hayallere yol açacak ilkeler ve hedefler koyarlar. Bu çerçevede sosyalizm ve liberalizm açıkça ideolojiktir. Faşistler ise ideolojiye karşı çoğunlukla dışlayıcı bir tutum sergilerler. Onlar ideolojiyi, irade ve tutkudan ziyade salt akla dayanan, kuru ve entelektüel siyasal bir anlayış olarak görürler. Naziler fikirlerini, sistematik bir felsefe olarak değil de “dünya görüşü” olarak tasvir ederler (Heywood, 2013: 31).

İdeolojinin siyasette anahtar bir kavram olma macerası, Karl Marx’ın yazılarındaki kullanımla birlikte başlamaktadır. Foucault ve Câbirî’nin de ideoloji kavramına yaklaşımında sıklıkla gönderimde bulunduğu kişi olan Marx, ideolojiyi, hakikatin amansız bir düşmanı olarak tarif eder. Heywood’a göre Marks, ideoloji kavramının birçok can alıcı özelliğini bünyesinde taşır. Bunlardan birincisi, ideolojinin yanıltma ve gizemleştirmeyle ilgili olduğu düşüncesidir. Marks, ideoloji kavramını sistematik gizemleştirme sürecinin maskesini düşürmek amacıyla, eleştirel bir kavram olarak kullanmıştır. O, kendi fikirlerini, tarih ve toplumun ürünlerini gün ışığına çıkarmak üzere titizlikle tasarlanmış oldukları gerekçesiyle bilimsel diye sınıflandırır.

İkincisi, Marks, ideolojiyi, bir sınıf sistemiyle ilişkilendirir. O, ideolojik düşüncelerin, sınıf hâkimiyetinin bir sonucu ve ifadesi olduğunu düşünür. Tarihin her döneminde yönetici sınıfın düşünceleri, egemen düşünceler olmuştur. Başka bir ifadeyle toplumdaki egemen yönetici sınıf, aynı zamanda toplumun hâkim düşünsel gücüdür. Ayrıca ellerinde maddi üretim araçlarını bulduran sınıf, düşünsel üretim araçlarına da sahiptir. Marks’a göre ideolojinin çarpıklığı yönetici sınıfın bakış açısını ve çıkarlarını göz önüne serer. Hiçbir yönetici sınıf, kendisini baskıcı olarak görmemekle beraber baskı altında tuttuklarını, tahakkümüne razı etme endişesi de taşır. Dolayısıyla belli bir dönemin toplumsal yaşamına hâkim olan düşünceler/ideolojiler sınıfsal egemenliğin bir ifadesidir.

Üçüncü olarak, Marks için ideoloji, bir iktidar tezahürüdür. O, kapitalizmin, genelde bütün sınıflı toplumların dayandığı çelişkileri, ideolojiyle örtüklerini iddia eder. Böylece sömürülen proleterden sömürüldüğü gerçeği gizlenmiş olur, bu da eşitsiz sınıf iktidarı sisteminin onaylanması anlamına gelir. Marks, ideolojinin sürekliliğinin geçici olduğunu, onu ortaya çıkaran sınıf sistemi var oldukça onun da var olacağını düşünür. Proleter sınıf ideolojiye ihtiyaç duymaz, çünkü bu sınıf yanılısamaya muhtaç olmayan tek sınıftır (Heywood, 2013: 24). Kısacası Marks, yanlışlığın ideolojide içkin olduğuna inanır ve ideolojiyi hakikatin amansız bir düşmanı olarak görür. Çünkü ona göre, yönetici sınıfın ürünü olarak ideolojinin amacı, baskı ve sömürüyü gizlemektir.

Marks’tan sonra bu kavramın anlamında çok önemli bazı değişiklikler oldu, zira artık bütün sınıfların bir ideolojiye sahip olması anlayışı kabul gördü. Lenin, Marks’ın aksine proleter sınıfın düşüncelerini “Marksist ideoloji” veya “sosyalist ideoloji” olarak betimledi. Lenin ve 20. yüzyıl Marksistlerinin birçoğu ideolojiyi, belli bir sosyal sınıfa ait düşünce ve sınıfsal konumuna bakılmaksızın, bu sınıfın çıkarlarını arttıran fikirler olarak gördü. Fakat bu yaklaşımla birlikte artık bütün sınıflar gibi burjuva sınıfının hatta proleter sınıfının da bir ideolojisi oldu. Böylece bu terim, tüm aşağılayıcı ve olumsuz çağrışımlardan arındırıldı. İdeoloji, artık ne zorunlu olarak gizemleştirmeyi veya yanlışlığı ima etmekte ne de bilimin karşıtı olarak durmaktaydı. Nitekim Marksist ideoloji teorisini, bu terim üzerinden ilerleten Antonio Gramsci, ideolojinin sanatta, edebiyatta, kitle iletişiminde, eğitim sisteminde, popüler kültürde ve günlük dilde özetle bütün toplumsal düzeyde ne kadar gömülü olduğunu ortaya koydu (Heywood, 2013: 25).

Foucault da ilk döneminde, o dönemin en önemli düşünce akımı olan Marksizm’le yüzleşmiştir. Çalışmalarının ilk evrelerinde, baskıcı bir iktidar kuramı yönüyle Marksizm’den etkilenen Foucault, 1968 Marksist hareketlerinde yer almıştır, daha sonra ideolojik tüm algılardan rahatsızlık duyup bunun gibi tüm bildirimleri reddetmiştir (Gutting, 2010: 47). Zira o; sınıf bilinci, devrim, çıkar, ideoloji gibi kavramların baskıcı iktidar anlayışının ürettiği kavramlar olduğuna inanmaktadır (Skinner, 2007: 26).

2. Foucault’da İdeoloji’ye Alternatif Bir Kavram: Söylem

Foucault, ideoloji kavramını problemleri görür, bu sebeple bu kavramın yerine anlam sahası daha geniş olan “söylem” kavramını yerleştirir (Eagleton, 1996: 26). Söylem, bir toplumda belli bir dönem geçerli olan ortak ve yaygın olarak kullanılan dilsel kurallar bütünüdür; akıl yürütme ile dilin ilerleyişinde kendisini peyderpey kuran düşüncedir. Bilgi sahasında bir takım olasılıklar oluşturur. Böylece bir konuyla ilgili bize doğru ve yanlış gelebilecek ifadeler üretmemize olanak sağlayarak bu alanda sınırlarımızı belirler. Ayrıca Foucault’ya göre bir bilimsel söylem, epistemle belirlenir. Bu epistemlerle ortaya çıkan söylemler, her çağa özgü bir yapılanma ve değer çerçevesi oluşturur (Bozkurt, 1998: 42). Dolayısıyla bir çağın epistemesi, o çağın düşünce yapısını belirler, bize o dönemin bilimsel anlayışı şeklinde görünür.

Foucault, her dilin (söylemin) kendisine ait nesnel bir gerçekliğinin olduğunu söyler (Foucault, 2001: 337). Bunun anlamı, her söylemin kendisine ait bir nesnellik ve dolayısıyla bir gerçeklik tanımının olduğudur. Söylemler, bu özellikleriyle nesnelere sistematik bir şekilde biçimlendirebilen pratiklerden oluşur. Diğer bir ifadeyle nesnelere, söylem içinde bulunarak bir takım yapılar oluşturur. Bu durum söylemlerin, bazen ideolojinin yerine bazen de ideolojiye karşıt kullanılmasına sebep olur.

Söylem ve ideoloji kavramları arasında birçok fark vardır. İdeoloji, çıkar ve bilinç biçimleriyle ilgilenirken söylem bunun aksine toplumsal tüm ilişkilerin, dil ve anlam araçlarıyla düşüncenin, anlamın ve tecrübenin düzenlendiğini iddia eder. Bu özelliğiyle söylem, tıpkı ideoloji gibi ama farklı bir yolla toplumsal ilişkiler üzerine odaklanır. Söylem, dil ve dil dışı göstergeler aracılığıyla birey ve toplum arasında bir iletişim ağı kurar (Purvis/Hunt, 1993: 480). İdeoloji ise “dil” ile değil “söylem” ile ilgili bir meseledir. Bir ifadenin içerdiği dilsel özelliklerden çok, kimin kime hangi amaçlarla ne söylediği daha öne çıkmaktadır.

2.1. Foucault’da ideolojinin Yetersizliği ve Tehlikeleri

Foucault’ya göre ideoloji, toplumsal ve politik kurumların sürekliliği, mitolojik bir hakikat ve de evrensel bir özne yaratma çabası içerisinde olmakla ne kadar tehlikeli bir kavram olduğunu göstermektedir. Zira bu kavram, evrensel bir özne yaratarak, öznenin bilgisine sahip olmayı arzular (O’Farrell, 2006: 98). Dolayısıyla Foucault’nun ideolojiye bakışı, rasyonel bir yaklaşımla, temkinli olmak ama yararlanılması gereken bir nosyon şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Foucault üç sebepten dolayı ideoloji terimini yetersiz ve tehlikeli görür. Onun ideoloji kavramına ilk itirazı, Marksizm’in bilim ve ideoloji ikili karşıtlığı üzerinden ideolojiye karşı kendisini hakikat olarak konumlandırmasıdır. Nitekim ideoloji kavramı, hakikat olarak kabul edilen herhangi bir şeyle daima potansiyel bir karşıtlık içinde kullanılmıştır. Ancak Foucault, ideolojinin doğrunun karşıtı gibi kullanılmasını problemli görür. Çünkü bu yaklaşımla ideoloji, hakikat rejimine karşı başka bir hakikat rejimi oluşturur. Ayrıca Marks, toplumsal gerçekliğe ilişkin nesnel bir düşüncenin olabileceğini mümkün görür. Foucault ise her türlü bilimin kaçınılmaz bir şekilde iktidar ilişkileriyle iç içe olduğunu, dolayısıyla nesnel bir bilginin de kesinlikle olamayacağını belirtir. Çünkü Foucault açısından her türlü “bilim”, belli bir sınıfın çıkarının yansıması olma şeklindeki katı anlamında değilse de onulmaz biçimde iktidar ilişkileriyle hemhal olma şeklindeki geniş anlamıyla bir “ideoloji”dir (Megill, 1998: 368).

Marks, ortaya koyduğu kapitalizm analizini bilimsel olarak değerlendirirken Foucault da kendi analizlerini “anti-bilimler” olarak görür (Megill, 1998: 368). Bu sebeple Foucault, hakikati aramak için öne sürülen tüm bilimsel söylemleri reddeder. Onun açısından ideoloji; bilgi ve hakikat üreten bir olumsuzlukla birlikte iktidar stratejileriyle olan ilişki içerisinde incelenmelidir. Ayrıca Marksistlerin, ideoloji eleştirisi üzerinden egemen olan iktidarın baskılarından kurtulacağımız inancına da katılmaz. Ona göre, çözülmeye ihtiyaç duyan ideoloji değil, hakikat rejimleridir. Onun için “Sorun, insanların bilincinde ya da kafalarında olanı değil; hakikati üreten siyasi, ekonomik ve kurumsal rejimi değiştirmektir.” (Foucault, 2016a: 83). Diğer bir ifadeyle sorun, doğruluk/hakikat etkisinin tarihsel süreç içerisinde nasıl üretilebildiğini görebilmekte yatar. Foucault, tam da bu noktada ideolojinin değil, söylemin etkisinin incelenmesi gerektiği savını ortaya atar. Ona göre bilginin doğruluk iddiası bir söylem karşıtı olarak değil, söylem içerisinde üretilir. Zira söylem, sadece doğruluk iddiası üreterek kendi varlığını inşa eden bir anlam pratiğidir. Birbirini dışlayan gerçeklik ve ideoloji kavramları yerine, varlıklarını bir arada sürdürebilen söylem ve doğruluk kavramları tercih edilmelidir.

Foucault’nun ideoloji kavramına yönelik ikinci itirazı; ideoloji kavramının hümanist bir özneyi zorunlu kılıyor olmasıdır (Foucault, 2016a: 68). Ona göre 19. yüzyılda bilime karşı eleştirel ve düşmanca bakan kuşkucu bir hümanizm vardı. Daha sonra Marksizm bu durumun tam tersi bir hümanizm oluşturdu. Bu da tüm umutlarını aynı bilime bağlayan yeni bir hümanist anlayışın ortaya çıkması anlamına gelmekteydi (Foucault, 2016b: 160). Benzer şekilde hümanist anlayış üzerinden beslenen ideoloji kavramı da bilince ve özneye özel bir ayrıcalık tanımıştır. İdeolojinin ayrıcalıklı görüldüğü analizlerde Foucault’nun rahatsızlık duyduğu şey, iktidarı ele geçirmeye çalışan bir bilinçle donanmış öznenin daima varsayıyor olmasıdır (Foucault, 2015a: 42). Marks, egemen fikirlerin egemen sınıflar tarafından yapılandırıldığı ideolojinin kaynağını öznelere görürken Foucault, anti hümanist bir yaklaşımla, öznenin bir özünün olmadığını ortaya koymaya çalışır. Foucault’ya göre öznelere, ideolojiyi kendi sınıfsal çıkarları için üretirler. Bu kavram, önceden oluşmuş ve çıkarlara karşılık gelen ideolojik temsillerin farkında olduğu bir öznenin verili koşullarıyla beslenir. Yani ideoloji, insanların kendi gereksinimleri için ürettiği bir şeydir. Fakat Foucault’nun söylemi, özneyi; dilsel, toplumsal pratikler üreten bir söylemsel konum olarak tarif eder. Söylem sayesinde ve söylem içinde üretilen özne, böyle bir durumda söylemden önce var olamaz. Dolayısıyla nesnel çıkarlar ve sınıfsal farklar

ancak söylem tarafından üretilmekle var olabilir. Aslında Foucault, kurucu öznenin vazgeçerek öznenin kendisinden kurtulmayı ve öznenin tarihsel süreç içerisinde kurulmasına açıklık getirecek bir analize ulaşmayı öngörür. Foucault'nun, insanı tahakküm altına alan bir öznenin varlığından duyduğu rahatsızlığı, öznenin ölümüyle gerçekleştirmek istediğini görürüz.

Foucault'nun ideoloji kavramına getirdiği üçüncü ve son itiraz ise ideoloji kavramının maddi ve iktisadi ilişkiler gibi dışsal belirleyici unsurlar karşısında daima ikincil konumda yer almasıdır (Foucault, 2016a: 68). Yani ideoloji kavramı, varlığını sürdürebilmek için dışsal bir belirleyiciye ihtiyaç duyar, dolayısıyla ikincil ve belirlenendir. İdeoloji, altyapı olarak konumlandırılan ve “iktidar etkileri” arasında yer alan üretim ilişkileri karşısında bir üstyapı şeklinde tanımlanır ve tüm ekonomik süreçlerin bir işlevi olarak görülür.

İdeoloji kavramı, dışsal belirleyenlere göndermede bulunurken Foucault, söylem ile iktidar etkilerinin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini söyler (Örs, 2009: 11). Bu noktada özellikle klasik ideoloji kavramının, postyapısalcı söylem kavramına tamamen zıt olduğu görülür. Foucault, söylem ve iktidarın kuruluş süreçlerinin aynı olduğunu, bir söylem olarak iktidarın bireylere geldiğini ve onların her birini daha sonra öznelere dönüştürdüğünü belirtir. O, söylemin kendisinin bir iktidar olduğunu ve bir iktidar etkisinin olmadığı hiçbir söylemin de olamayacağını iddia eder. Söylemin elde ettiği bu iktidar, bilginin üretilmesinden dolayıdır. Klasik ideolojide ise özneler daha önce kurulmuş birer varlık olarak maddi, nesnel yapıdan türetilmiş olan çıkarlarının bilincine varabilirler. Bu bilinci, ideolojik ifadelerle dönüştürerek iktidarı ele geçirebilirler. Burada iktidar, ideoloji için önemli bir rol oynar ve yine iktidar, ideolojik çıkarların egemen kılındığı nihai bir araca dönüşür.

Foucault'nun yapmak istediği, klasik ideoloji kuramlarına karşı bir alternatif sunmaktır. Foucault'nun modelinin temel varsayımı, toplumsal bir pratiğin ürünü olan dilin ortaya çıkardığı “söylem”in, kendisi dışında hiçbir belirleyiciye ihtiyaç duymadan bağımsız bir şekilde kendi kendini belirleyen olarak tanımlıyor olmasıdır. Tüm bu veriler ışığında Foucault, söylemi bir ideoloji olarak görmez, ona göre söylem, diğer ilişkiler karşısında ikincil bir konumda değildir. Ancak onlarla aynı söylemsel ilişki düzleminde yer alır. Ayrıca Foucault açısından söylemler kendisinde var olan bir güce sahiptir. Maddelerini üretim tarzı gibi başka bir yerden almak zorunda değildir. Dolayısıyla bilgi ile sarmalanmış bir iktidar da egemen olan sınıftan veya devletten kaynaklanmaz. Son olarak eleştirel bir analiz sunmak adına şunu da belirtmek gerekir ki söylem ile ideolojilerin ortak yanları da vardır. Zira hem söylem hem de ideoloji, hakikat iddiasında bulunur, hatta bu hakikat iddiası neredeyse yarışır bir konumdadır. Ayrıca ideolojilerde özne konumları rol oynadığı gibi Foucault'nun söyleminde de özne konumları rol oynar. Bu son iki nitelik, söylemin ideoloji olmadığı argümanına temkinli yaklaşmayı zorunlu kılmaktadır.

3. Câbirî'de İdeoloji

Çalışmalarında Arap/İslâm düşüncesinin ayrıntılı bir analizini yapan ve Çağdaş bir düşünür olarak kabul edilen Muhammed Âbid el-Câbirî de bir düşüncenin ortaya konulma şekli olan ideoloji kavramından yararlanır. Foucault “söylem” kavramını ideolojinin yerine daha iyi bir alternatif kavram olarak incelerken ideolojiyi epistemolojik bir değerlendirmeye tabi tutar. Câbirî de ideoloji kavramını, Arap/İslâm düşüncesi içerisinde analiz ederken benzer bir yol takip eder, ideoloji ve epistemoloji arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışır. Bir düşüncenin ortaya konmasında iki belirleyiciye ihtiyaç olduğunu, bunlar olmadan o düşüncenin tarihi alanını tayin eden unsurların eksik kalacağını düşünür (Câbirî, 2003: 16, 22). Ona göre bu iki belirleyiciden biri, “bilgi akını”, diğeri ise “ideolojik içerik”tir. Câbirî, bilgi akınına düşüncenin oluştuğu ve seyrini sürdürdüğü bir alan olarak tarif eder. Yani bir tür “bilgisel madde” ile uyum içinde; kavramları, çıkış noktaları ve yöntemi bakımından kendine has bir akıl yürütme sisteminden yararlanır. “İdeolojik içerik” ise düşüncenin yüklendiği ideolojik yani sosyal ve siyasal fonksiyonunun incelenmesidir. Düşünceye ideolojik bir işlev verenler, o “bilgisel madde” çevresinde düşünen kimselerdir (Câbirî, 2003: 22). Câbirî bu durumu şöyle ifade eder:

Burada ideolojik bakış derken; belli bir fikrin veya fikir sisteminin, tarihin herhangi bir döneminde ifâ ettiği ideolojik fonksiyonu keşfetmede son derece esaslı rol oynayan bakışı kastediyoruz. ve biliyoruz ki bir fikir veya fikir sistemi; onu fonksiyonelleştiren bilgi malzemesinde yahut iskeletinde cevherî (aslî) bir değişim gerekmeksizin, birbirinden farklı hatta birbirine zıt ideolojik roller üstlenebilir. Onun unsurlarından sadece biri üzerinde yoğunlaşmak; sistemin yönünü tümüyle değiştirebilir, daha önce yüklendiği ideolojik içeriğe tamamen aykırı bir içerik yüklenmeye hazır hâle getirebilir (Câbirî, 2003: 101).

Bir düşüncenin tarihi alanını belirleyen bu iki belirleyici (bilgi ve ideoloji) arasındaki bağı anlatmak ve düşüncenin ortam arasında kurulması umulan bağların türünü tanımlamak şunu belirtmeyi zorunlu kılar: Düşüncenin birliğini sağlayan nazari problematik, aslında bilgisel bir problematiktir. Muayyen bir bilgi alanındaki çelişkilerin ürünü olan

bu problematik; o alanı yaratan maddî ve epistemolojik şartlar devam ettiği sürece yok olmayacaktır. Fakat özellikle vurgulamak gerekir ki bir problematiğin sınırları içerisinde, onun bilgi alanında üretilen malzemenin kullanıldığı ideolojik amaç ve içerikler, bilgi kaynaklı çelişkilere değil, ideoloji ürünü kavga ve çelişkilere boyun eğer; bunlara göre şekil alır (Câbirî, 2003: 22). Bunların kökü ve dayanağı, bilginin geliştiği veya sistematik oluşum aşamasında değil, toplumun yol aldığı gelişim aşamasında bulunur.

Bilginin kendi gelişimi, zorunlu olarak en temelde toplumun gelişimine tâbi olmayacağından herhangi bir düşüncenin yüklendiği bilgisel muhteva ve ideolojik amacın birbirine hem ayak uydurması hem de aynı gelişim seviyesinde olması zorunlu değildir. Hatta çoğu defa biri önde diğeri de arkada olabilir. Diğer bir ifadeyle, aynı problematiğe ve aynı bilgi alanına mensup olmak, aynı ideolojinin paylaşılacağı; o bilgi alanının sunduğu malzemenin aynı ideolojik gayeler için kullanılacağı anlamına gelmez (Câbirî, 2003: 22). Aksine genelde gerçekleşen durum, aynı bilgi malzemesinin hatta aynı düşüncenin tamamen farklı ideolojik yönelim ve gayeler yüklenebilmesidir. Zaten “ideolojik yönelim” ifadesini, ideolojik sorunlarla uğraştığımız gerçeğini vurgulamak için kullanırız (Shepard, 2009: 186).

Câbirî, tüm ideolojik yönelimlerin karşıt ideolojiye değil, sürekli olarak kendi özel söylemlerine kulak verdiklerini belirtir. Çünkü Câbirî açısından problem -Foucault’da olduğu gibi- ideolojinin her zaman bir hakikat söylemi karşısında yeni bir hakikat söylemi oluşturmaya çalışarak varlığını inşa ediyor olmasıdır. Başka bir ifadeyle ideolojiler, dünyayı düzenleme girişimleri olarak savlarını belirtmek için daima karşılaştırma unsurları ararlar (Câbirî, 2001a: 62). Bu karşılaştırmayla ideolojiler, maslahatları gereğince kendi çıkarları doğrultusunda bir hakikat söylemi üretirler. İdeolojinin bu yaklaşımı, diğer tüm söylemlerin reddini ve sadece kendi hakikat söylemini oluşturmak için çaba içerisine girdiğini gösterir. Nitekim maddî ve manevî tüm maslahatlar arasında farklılık bulunduğu için ideolojik değerlendirmelerin sosyal ve siyasal olan olaylar karşısındaki tutumları da yönelimleri de farklı olacaktır. Bu durumu sorunlu bulan Câbirî, bununla baş edebilmenin tek çözüm yolunun, eleştirel analiz olduğunu söyler (Câbirî, 2011: 24). Bu eleştirel yaklaşım; ideolojik tutumdaki maksadı, epistemolojik yaklaşımın ne gibi değişim ve dönüşüm içerisine girdiğini anlamayı kolaylaştıracaktır. Ayrıca Câbirî açısından herhangi bir düşüncenin ideolojik içeriğinin eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilmesi, o düşüncüyü kendine çağdaş kılmamanın ve kendi dünyasıyla onun arasında anlamlı bir bağ kurmanın tek yoludur (Câbirî, 2003: 16).

Foucault, problematiği, söylem ve ideoloji üzerinden belirlemeye çalışır, Câbirî ise problematiğini epistemoloji ve ideoloji üzerinden gerçekleştirir. Nitekim Câbirî, İslam düşüncesinde bilginin, ideolojik yaklaşımlardan etkilenip etkilenmediğini belirlemek ve daha anlaşılır kılmak için epistemoloji ve ideoloji arasındaki ilişkinin net bir şekilde ortaya konması gerektiğini düşünür. Bunun için de ilk olarak İslam felsefesinin ideolojik yönünün net bir şekilde teşrih edilmesi gerektiğini, daha sonra yine bununla bağlantılı olarak İslam tarihinde epistemolojinin iktidarla ilişkisini ortaya koyarak epistemoloji ve ideolojinin birbirinden ayrı ele alınmasını önerir:

Şuna dikkat çekmeliyiz ki biz uygun olan “okuyuş” derken yapılan araştırmanın; metnin epistemolojik temeline eğilmesi gerektiğini, ideolojik fonksiyonunu birinci plana çıkarmamak gerektiğini kastediyoruz. Epistemolojik temeli, araştırmanın gayesi sayan bir okuyuştur bu. Dolayısıyla bu okuyuşun görevi, okunan metni ideolojik değil, epistemolojik açıdan fonksiyonel hâle getirmektir. Burada bir daha vurgulamamız gerekiyor ki araştırmamızın bu merhalesinde epistemoloji ile ideoloji arasında bir ayırımı gitmek sadece yöntemsel bir zorunluluktur, hedef değildir (Câbirî, 2003: 194). ... Prensip itibarıyla böyle yapmalıyız; bize düşen, ideolojik içeriği araştırıp analize tâbi tutmaktır (Câbirî, 2003: 42).

Câbirî, epistemoloji ve ideolojinin birbirinden ayrılması gerektiğiyle ilgili bu savını İslam felsefesi üzerinde uygular. Ona göre İslam felsefesi, kendi tarihi içerisinde sürekli yenilenerken okunmuş bir felsefe değildir. Oysaki Yunan ve Çağdaş Avrupa felsefesi bunun tam tersi bir şekilde işler. İslam felsefesi, zamanla başka bir felsefe olan Yunan felsefesinin sadece müstakil bir okunuş biçimine dönüşmüş, Yunan felsefesinin yorumları haline gelmiştir. Bu okunuş biçiminde aynı bilgi malzemesi kullanılmış olmasına rağmen onlardan ayrı ideolojik amaçlar güdülmüştür. Bilgisel doküman ile ideolojik amaç arasında oluşan bu farklılık, şu sonucu kaçınılmaz kılmaktadır: İslam filozofları, kullanılan bilgi malzemelerine bakıldığında, Yunan filozoflarıyla ortak hareket etmişlerdir ama bunu çok farklı ideolojik amaçlar için kullanmışlardır. Çünkü her filozofun bu bilgilere verdiği ideolojik anlam ve işlev farklıdır. Câbirî, İslam felsefesinin yeniyi aramak gibi bir çaba içerisine girmesinin bir yolu olarak gelişimin ve kemale ermenin yolu olan bilgi manzumesinde değil, İslam filozoflarının her birinin bu bilgiye verdiği ideolojik fonksiyonda aranması gerektiğine işaret eder (Câbirî, 2003: ix). İslam felsefesinin içinde barındırdığı çeşitlilik ve hareketin ortaya konması, dolayısıyla toplum ve tarihle ilişkilendirilmesi için İslam felsefesinde, bilgi muhtevası ile ideolojik maksat arasında kesin bir ayırımın yapılması gerekir.

Bazı eleştirmenler, İslam felsefesini ideolojik okuyuştan azade edilmesi gerektiğini söylerken Câbirî ise böyle bir değerlendirmeyi kusurlu bulur. Zira o, İslam felsefesinin tüm çabasının Yunan felsefesinin bilgi malzemesini ideolo-

jik amaçlar için kullanmak adına fonksiyonel kıldığını ve bu sebeple böyle bir felsefede ideolojik amaçtan hiç bahsedilmemesinin asla mümkün olamayacağını özellikle belirtir. Ona göre din ile felsefenin arasını bulma, akıl ile nakil, şâhid (dünya) ile gâib (ahiret), Allah'a ait olanla Sezar'a ait olan arasını uzlaştırma gibi tüm problemlere yaklaşım, ideolojik bir yaklaşım iken bunun görmezden gelinmesi mümkün değildir (Câbirî, 2003: ix). Taşındığı renklilik, hareket ve çeşitliliği anlamamız, böylece toplum ve tarihle bağlantılı kılabilmemiz için İslam felsefesinin ideolojik içeriği ile bilgi muhtevası arasında ayırım yapmak zorundayız. Çünkü -yaygın bakış gibi- sadece içeriği (bilim ve teoloji) açısından ona göz atarsak karşımızda birbirini tekrar eden görüşler ve sözler buluruz ki bunlar ancak sunuluş tarzı, yoğunluğu ve vecizliği bakımından aralarında farklılık gösterebilirler. Câbirî'ye göre İslam felsefesi tarihiyle ilgili hataların tümü, bu felsefenin rağbet ettiği bilgisel içerikle yüklendiği ideolojik mazmunlar (misyon, gaye) arasında fark gözetmemekten hatta ikisini birbiriyle karıştırmaktan doğar (Câbirî, 2003: 24).

Muhtelif felsefeler, ideolojik yaklaşımlarını nadir haller dışında doğrudan açmazlar. Nadir olan bu haller de o felsefenin, kendini bir ideoloji olarak gördüğü durumlardır. Yani filozof açık bir şekilde düşüncesini ideolojik tutumdan esinlenerek ortaya koyar ve bunu da bilinçli bir şekilde yapar. Diğer hallerde ise felsefeler, birtakım boyama ve soyutlama operasyonları aracılığıyla ideolojik muhtevayı gizlemeye çalışır. Bu işi başarabildikleri oranda, kendince “felsefe” olabilme koşullarını sağladıkları kadarıyla yerine getirirler fakat ideoloji olamazlar (Câbirî, 2003: 158). Câbirî, İbn Sînâ'yı bu konuda örnek olarak verir. İbn Sînâ felsefesi, özü itibarıyla ideolojik yaklaşımını gizlemeyi başarmış felsefeler arasında yer alır. Yani İbn Sînâ ideolojik bir mücadeleyle alakası hiç yokmuş gibi görünür. Sadece kendi felsefesiyle ilgilenen, yaşadığı toplumda meydana gelen kavga ve çatışmalardan uzak duran, siyasi hiçbir olayla ilgilenmeyen, zaman ve mekândan azade olan bir filozof gibi algılanır. Ancak Câbirî, bir düşünür veya filozofun zaman ve mekân zırhını delmesinin asla mümkün olmadığını düşünür. Hatta ona göre bir filozof yeni bir ideoloji üretmiyorsa o filozof en tehlikeli olandır. Zira bulunduğu çağda ideoloji üretmeyen bir filozof, geçmiş ideolojiyi bugüne yeniden taşıyordur ve bunu bir ideoloji olarak değil bir felsefe olarak sunuyordur. Ayrıca bu ideolojiyi de sadece bilimsel bir bilinçten doğduğu iddiasıyla ortaya koyuyordur. Geçmişte tarihi rolünü gerçekleştirip bitirmiş bir ideolojiyi yeniden üreterek ve geçmişte bir işlevi olup daha sonra hiçbir işlevi ve önemi olmayan düşünceyi, kavramları ve tasarıları yeni bir çağa o günün değerleriymiş gibi yeniden taşıması yapılacak en büyük kötülüktür. Muayyen bir ideoloji, daha önce zuhur ettiği toplumda yeniden üretilirse bu türden bir felsefe de eski bir ideolojik çatışmayı bu çağa taşımış demektir. Daha doğrusu; o artık varoluş sebeplerini kaybetmiş, bünyesinde barındırdığı “ilerleme ve gelişim âmilleri”nden mahrum olmuş bir ideolojiyi canlandırır; bu durum, gerileme ve donukluğa yol açan bir faktördür (Câbirî, 2003: 159). İdeolojik içeriğini tamamen kaybettiği için geri kalmış (gelişmemiş) bir epistemolojik içeriğe sahip olmaktadır. Problem dünyasından; sürekli yenilenen, dalgalanan, dipdiri gerçekler evreninden kaçmak dışında bir şey yapmamakta ve hiçbir soruna ciddî bir çözüm sunamamaktadır. Bu yaklaşım; bilimin, felsefenin ve dinin ideolojik amaçlar için açıkça kullanılmasıdır (Câbirî, 2003: 173). Yapılması gereken, geçmişte ideolojik bir yaklaşımın etkisi altında kalmış bir problem veya bir bilgi muhtevası, mutlak surette etkisi altında kaldığı ve dolayısıyla ihtiyaç duyduğu ideolojik kavgayla birlikte ele alınmalıdır (Câbirî, 2003: 169). Böylece nesnel kalabilen ile ideolojik faktörlerin etkisi altında kalan epistemoloji arasındaki fark, belirgin bir şekilde ortaya konmuş olur. Bu da ancak epistemoloji ve ideoloji arasındaki ayırım gerçekleştirilerek sağlanabilir. Bu yöntemle söylemin nasıl yorumlandığı ve ne tür bir ideolojik amaç için kullanıldığı gün yüzüne çıkartılmış olur (Câbirî, 2003: 223). Câbirî, değişimi arzulayanların tenkitçi bir yaklaşımla hareket etmesi gerektiğini, bu yaklaşımın ideolojik bir bilinçten yola çıkarak sadece “olup biten” hakkında sağlıklı bilgiye ulaşmayı değil; ayrıca “olması gereken” hakkında bir saptamada bulunmayı sağlayacağını iddia eder (Câbirî, 1997: 73). Nitekim Câbirî'nin epistemoloji ve ideoloji konusunda varmak istediği yer de tam olarak burasıdır.

Câbirî'ye göre her ideolojinin; tarih süreci, insan doğası ve sosyo-politik yapıya dair söyledikleri vardır. Her ideoloji, kendince “daha iyi” sosyal ve siyasal bir yapıyı önerir; hedefler belirler ve vaatte bulunur. Geçmiş ve bugünü anlama ve açıklama çabasıyla beraber geleceğe yönelik sosyal ve siyasal bir düzen modeli de sunar. Dolayısıyla her ideolojinin bugün ve geleceğe dair bir “proje”si vardır. Ancak Câbirî, devletlerin başlattıkları ilmî hareketler ve ideolojik projelerin, ancak bir veya birkaç kuşak sonra meyve vermeye başlayacağını iddia eder (Câbirî, 1997: 469). Bunun sebebi de zorunlu ve nesnel koşulların zaman içerisinde oluşmasıdır. Özellikle projesini gerçekleştirmek için zorunlu ve nesnel koşullar henüz oluşmadığı zaman ise ideolojiler ütopyik bir eğilim gösterirler (Câbirî, 2011: 268).

3.1. Emevi ve Abbasilerde İktidarın İdeolojik Tutumu

İdeolojinin her zaman siyaset için var olduğunu, hatta aksi bir durumla hiç karşılaşmadığını belirten Câbirî (1997: 315), ideolojinin din ve iktidar arasındaki ilişkisini göstermek üzere Emevî ve Abbasi dönemini somut bir gösterge olarak ele alır. Ona göre Emevî iktidarlara, iki temel dini argümanı, ideolojik stratejiyi gerçekleştirmek üzere

benimsemişlerdir. Emevî iktidarının ilk temel ideolojik dayanağı, ilahi “cebr” argümanıdır. Yani Emevî iktidarı, gerçekleşen tüm olayların Allah’ın ezeli ilmiyle olduğunu, işlemiş oldukları suçların kaza ve kaderle izah edilebileceğini ve dolayısıyla Allah’ın dünyada ve ahirette onları bu sebeple asla cezalandırmayacağını, zira tüm yaşananların Allah tarafından takdir edildiğini ileri sürerek yaptıkları haksızlık, zulüm ve gasp suçlarından kendilerini temize çıkarmak üzere dinî bir söylemi ideolojik amaçlar için kullanmışlardır. Emevî ideolojisinin ikinci temel dayanağı da yine cebr teorisinden hareketle oluşturulmuştur. Zira iktidar, cebr ideolojisini benimsemekle kalmamış, bununla birlikte bu düşünceyi bazı iletişim araçlarını (cuma hutbeleri, vaizler, şairler vs.) kullanmak suretiyle sultanlarına, onları Allah’a bağlayan ve Allah’ın adı ve iradesiyle hareket etmelerini sağlayan “lakaplar” vermişlerdir. Bu durumu, ideolojik bir yaklaşımla ele alan Emevî iktidarlara, özellikle hutbelerde, ayrıca şairler ve propagandacılar aracılığıyla bazı unvanlar geliştirmişlerdir (Câbirî, 2003: 141).

Muâviye “Allah’ın yeryüzündeki halifesi”, oğlu Yezid “Müslümanların imamı”, Abdülmelik b. Mervân “Allah’ın vekili, İslam’ın imamı, dinin kalkanı ve kutsal halife”, Velîd b. Abdülmelik “Allah’ın halifesi, Allah’ın vekili, Allah’ın yeryüzündeki yetkilisi ve seçilmiş imam”, Süleyman b. Abdülmelik “Hakk’ın sorumlusu ve kutsal halife” Ömer b. Abdülaziz “Allah’ın halifesi, kutsal imam ve adil imam”, Yezîd b. Abdülmelik “Allah’ın halifesi, Allah’ın veliahtı, rehber imam, kutsal imam, adil imam, muzaffer imam”, Hişâm b. Abdülmelik -Ca’d b. Dirhem’in idam emrini veren kişi- “Allah’ın halifesi, Allah’ın yeryüzündeki vekili, Hakk’ın sorumlusu, Allah’ın insanlara armağanı, seçilmiş hüküm, takva önderi, ordular sahibi, kutsal imam, adil imam” ve Yezîd b. Abdülmelik de “Hakk’ın halifesi, en üstün halife, rehber imam, kutsal sultan” lakabı almışlardı (Câbirî, 2003: 142).

Böyle bir durumda şu soru kaçınılmaz olmaktadır: Sultana yönelik itaat kültürünün yerleşmesini sağlamak için mektuplar gönderilerek uygulanan bu yaklaşımın arkasındaki gerekçe, dini bir ihtiyaç sebebiyle mi yoksa farklı ideolojik kaygılar sebebiyle mi hâsıl olmuştur? Bu soruya Câbirî’nin cevabı oldukça nettir: Cebr ideolojisi üzerinden, halifeye/iktidara itaat kültürünün oluşturulmaya çalışılması, tamamen ideolojik bir yaklaşımın ürünüdür. Bu örnekten hareketle Câbirî’nin tıpkı Foucault gibi ideolojiyi, egemen toplumsal sınıf veya grubun iktidarını meşrulaştırma aracı olarak gördüğü söylenebilir. Çünkü tüm ideolojiler kendini bir hakikat anlayışının karşısında konumlandırarak başka bir hakikat iddiasında bulunurlar. Ama bu anlayışla üretilen her bilgi, ideolojik çıkarılara hizmet etmek üzere tasarlanmış, yeni ama nesnel olmayan bir bilgi malzemesinden ibarettir.

Câbirî, Abbâsîler döneminde ise siyasi bir ideolojik yaklaşım olarak sultan ideolojisinin hâkimiyetinden söz eder. O, Arap/İslam kültüründeki sultan ideolojisinin, Fars sultan (siyaset) edebiyatından nakille Abbâsîlere geçtiğini belirtir (Câbirî, 2001a: 431). Bu ideoloji, emîrin/halifenin uğrunda uygulanmakta, “seçkinler”in de çıkarına yönelik bir şekilde icra edilmektedir. Bu ideolojinin “öteki” ve dolayısıyla üçüncü tarafı ise “halk”tır. Fars sultan edebiyatı ve sosyal içeriği, tam olarak toplumsal yapının bu üçlü tasnifi şeklinde işlemektedir (Câbirî, 2001a: 433). Bu toplumsal dönüşümde en belirgin özellik, halife ile halk arasında “seçkinler” adı verilen sınıfın doğmuş olmasıdır (Câbirî, 2001a: 432). Arap/İslam toplumundaki seçkinler, Fars kültüründen naklettiklerini bir yandan İslami renge boyamaya çalışmaktaydılar. Öte yandan da söylem üretmekle belirginleşen düşünce içerisinde yer bulsun diye özel bir çaba içerisine girmişlerdir (Câbirî, 2001a: 433).

Farslardan miras alınan Sultan ideolojisinin yerini günümüzde Arap toplumunun sınıfsal beklentilerini anlatmak üzere çağdaş ve modern Avrupa’daki sosyal sınıfların ideolojisi olan Sosyalizm, Marksizm ve Liberalizm almıştır. Bugünün Arap coğrafyasında toplumsal yapının dönüşümünde genel durum, Avrupa modeli (modern bir ifadeyle “sınıflar” toplumu: işçi, çiftçi, burjuvazi...) yönünde gelişim göstermektedir. Fakat dün ile bugün arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Geçmişte Arap/İslam toplumu daha üstün bir konumdayken alınanlar kuşatılmakta, kimlik ve geleneğe yönelik ciddi bir çatışma olmadan kolayca içselleştirilebilmekteydi. Ancak bugün Arap toplumu, daha zayıf bir konumda olduğu için bu durum sosyal, düşünsel çatışma ve vicdani çelişkilerdeki geriliği kısmen de olsa açıklamaktadır. Câbirî, tam da bu noktada, Fars sultan ideolojisinin, Arap/İslam toplumu üzerinde oynadığı çifte role dikkat çeker. Zira ona göre, Abbâsî Devleti’nin kurulmasıyla ortaya çıkan, sosyal piramidin “yüzeysel yapısı” olan bu üç unsur (halife, seçkinler ve halk), toplumsal yapının gerçekliğini belirtse de en temelde bu yapının “seçkinler” sınıfının çıkarlarına hizmet eden bir şekilde kurulmasını ve teorileştirilmesini sağlamıştır (Câbirî, 2001a: 432). Hem bağımsız olmayan hem de üretim işlemi özel bir role sahip bulunmayan bu sınıf, sadece “emîr”in çevresinde toplanan ve ona hizmet eden bir yol benimsemiştir (Câbirî, 2001a: 433).

Arap/İslam düşüncesinde, genellikle selefi akım tarafından benimsenen geçmiş kültürel mirasın diriltilmesi gibi bir talep söz konusudur. Bu talep, geçmişin yeni ve farklı bir ideolojik okuyuş çerçevesinde daha anlamlı ve daha faydalı kılınacağına olan inancı taşır. Bunun temeli, “kutlu ideolojik gelecek” şablonunun mazi üzerine oturtulması-na, maziye indirgenmesine dayanır. Daha sonra bu indirgemenin hareketle “Geçmişte ne olmuşsa gelecekte de onun olabileceği mümkündür.” önermesi ispat edilmek istenir (Câbirî, 2003: 3). Câbirî, prensip olarak, böyle bir yaklaşımın

yanlış olduğunu, ideolojik içeriğin araştırılarak analize tabi tutulmasının daha makul bir yol olacağını belirtir. Zira bu yapıldığı takdirde bilginin ölümünün gerçekleştiği bölümlerle gerçekleşmediği ve hatta ikinci bir hayatı yaşadığı bölümler birbirinden ayırt edilmiş olur. İdeolojiye ait zamanın müstakbel (olacak olan/hayal) olduğunu düşünen Câbirî, bazı ideolojilerin hayallerini hep mazide ama bazı ideolojilerin hayallerini de daima gelecekte yaşadığını belirtir. Fakat ona göre yalnızca bu ikinci tür ideolojiler ikinci bir hayat sürdürebilmektedir. Zaten bu gibi ideolojiler, güçlü bir yaşama doğru güçlü bir arzu taşırlar (Câbirî, 2003: 42). Peki, bu iki türü birbirinden ayırt etmek mümkün müdür? Câbirî bu soruya cevap olarak şunları söyler:

Burada yine tarihsellik bilincini kuşanarak “tarihe uygun bakış silahıyla donanmamız” gerekmektedir. Kültür mirası tarihten bir bölümdür; tarihi oluşumdan bir kesittir. Daha önce bilgisel muhtevanın değil, sadece ideolojik içeriğin bir tarihi olacağını belirtmiştik. Çünkü ideolojik içerik toplumun gelişimine doğrudan etki eder, önyak olur, düşünce alanında da genel oluşuma etkide bulunur. Zaten düşünce, ideolojik muhtevanın etki ve atılanıyla özel bir oluşum süreci yaşamaktadır. Daha doğrusu, biri diğerini geçersiz kılan anlar ve dönemler yaşanır (Câbirî, 2003: 43).

Câbirî, burada, hayallerini geçmişte arayan ve yaşamak isteyen bir ideolojinin, geçmişte geçerliliğini kaybettiği dönemlerden birini yaşama arzusunda olduğunu söylemeye çalışır. Fakat ona göre hayallerini gelecekte, ileride arayan ideolojiler ise oluşum sürecinin henüz geçerliliğini kaybetmediği anı veya anları yaşayan ve yaşamaya devam edecek olan ideolojilerdir.

Başta da ifade edildiği gibi Câbirî, bir düşüncenin bilgi manzumesi ile ideolojik amacının birbirinden ayrılmasını, sadece yöntemsel bir zorunluluk olarak görmemektedir. Bununla beraber İslam felsefi düşüncesinin doğası ve ortamının da bunu zorunlu kıldığını düşünmektedir. Ona göre genellikle İslam filozofları, “akılla nakli uzlaştırmak” diye ifade edilen tek bir nazari sorunu incelemişlerdir. Mu'tezile'nin “Akıl, nakille gelen bilgiden öncedir.” anlayışından yola çıkılarak oluşan bu uzlaş, İbn Sînâ ile zirveye ulaşmış, bilimsel olarak tanımlanan Yunan kaynaklı düşüncenin temel yapısı ve dinamikleri İslam düşüncesinin gövdesine yine İbn Sînâ tarafından sokulmaya çalışılmıştır. Bunlar olurken aklın İslam düşüncesindeki konumu ve nakil karşısındaki durumu da ideolojik yaklaşımlardan nasibini almıştır.

Sonuç

Hem Foucault'nun hem de Câbirî'nin ideolojiye dair yaklaşımları göz önüne alındığında, günümüze kadar ideoloji kavramının genel geçer bir tanımının yapılamadığı görülmektedir. Zira ideoloji kavramını her düşünür, kendi perspektifine ve toplumsal koşullarına göre tanımlamaya çalışmıştır. Foucault ve Câbirî de benzer bir yaklaşım sergileyerek kendi kültürel koşulları üzerinden bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Foucault'nun, Batı düşünce tarihinde bir süreç olarak izleyen ideoloji kavramını, klasik bir okumanın ötesinde çok daha farklı incelediği ve yeni bir kavram üreterek konuyu ele aldığı görülmektedir. Zira Foucault, ideoloji kavramının kendi içerisindeki çıkmazları ortaya koyduktan sonra, bu kavramın yetersizliğini iddia ederek “söylem” kavramını ideolojiye karşıt bir kavram olarak sunmuştur. Söylem ve ideoloji, iletişimsel pratikler aracılığıyla dolaymlanan toplumsal pratik alanının geneliyle ilgili alanlarda yer buluyorsa “söylem” bu eylemlerin içsel özelliklerine, özellikle de dil ve göstergeye dair alanlara odaklanmaktadır. Öte yandan ideoloji ise dikkatleri, dışsal faktörlere çeker ve konumsal nosyonlarla nasıl bağlantılandırıldığına odaklanmamıza yardımcı olur. Câbirî ise İslam düşünce tarihinin doğru bir okumasını yapmak üzere, tarihsel epistemoloji ile ideoloji arasındaki keskin farklılıkların ortaya konması gerektiğini söyler. Buradan hareketle epistemoloji içeriyor gibi gözükken tarihsel bir okuma yapılırken bunlar arasında gizil bir şekilde sıkıştırılan ideolojik yaklaşımların belirgin kılınması gerekliliğine vurgu yapar. Bunun için de ideolojik bir yaklaşımın etkisi altında kaldığı düşünülen epistemolojik içeriklerin, ideolojik çatışmalarla birlikte ele alınması gerektiğini, bu durumun hangi bilginin ideolojik, hangisinin de salt bilgi muhtevasına sahip olduğunu belirgin kılacağına inanır.

İdeolojiyi, sosyal ve siyasal sürecin ayrılmaz bir unsuru olarak gören Câbirî, ideolojinin etkisinde kalmış olan epistemolojinin, sağlıklı bir şekilde ortaya konması gerektiğini düşünür. O, Foucault'dan farklı olarak ideolojinin işlenişine çok da olumsuz bir anlam yüklemeyiz. Çünkü bunu toplumsal sürecin zorunlu bir sonucu olarak görür. Fakat Câbirî'nin sorunlu olarak değerlendirdiği nokta, epistemolojinin ideolojiye kurban edildiği alanlardır. Yani Câbirî de tıpkı Foucault gibi ideolojinin nesnel bilgiye zarar verdiğini düşünür. Ancak Foucault'dan farklı olarak ideolojinin etkisi altında kalmayan hiçbir nesnel bilginin olamayacağı anlayışını reddeder. Dolayısıyla Câbirî, bir yandan nesnel bilginin varlığına inanırken diğer yandan bunu ortaya koymak için epistemolojinin ideolojiden ayrılması gerektiğini ve bu şekilde nesnel bilginin belirgin kılınabileceğini önerir. O, bulunduğu dönemin sosyal ve siyasal etkisi altında kalmış tüm bilgi malzemesinin ideolojileştiğini ve ideolojileşen bilgilerin de bugünün düşüncesini zenginleştirmekten

ziyade kısırlaştırma eğiliminde olduğunu düşünür. Burada yapılması gereken; hangi bilgi malzemesinin ideolojinin tesiri altında kaldığını, hangisinin de kalmadığını birbirinden ayırt ederek İslam düşüncesinin bugüne dair söylemini güçlü kılmaktır. Bu sebeple okunacak metin, ideolojik değil epistemolojik açıdan fonksiyonel hâle getirilmelidir.

Her iki düşünürün yaklaşımlarına yönelik eleştirel bir değerlendirme yapılacak olursa ideoloji, bir yönüyle irrasyonel bir tutum olarak değerlendirilmekte diğer yandan da aşırı rasyonalist bir durum olarak görülmektedir. Birbiriyle bütünüyle çelişkili görülen, bu iki farklı yorumlama eğilimi ideolojiyi hem belagat yüklü, yarı dinsel inançların beslediği, karanlık ve aşırı tutkulu şeyler olarak ifade eder hem de toplumu bazı projelerle temelden ve yeniden inşa etmeyi arzulayan iktidarlar için bir kavramsal sistemler bütünü olarak görmesine sebep olur. İnsanları, irrasyonel olgular içinde boğulan ve tutarlı akıl yürütme yetisinden yoksun şekilde görmek, onlar hakkında verilen tutucu hükümlerden biridir. Buna paralel olarak insanların çoğunluğunu, cahil ve inançlarını içi boş düşünceler olarak görmek “insanın” ne’liğine yönelik kavrayış noksanlığına işaret eder. Bu sebeple ideoloji kavramını, anlamın ve gücün/iktidarın birbiriyle karşılıklı etkileşimi üzerinden de değerlendirebilmek mümkün olabilmelidir. Zira böyle bir değerlendirme, ideolojiyi köklü bir yanılsama, hakiki olanın tersyüz edilen ya da çarpıtılan bir görüntüsü olarak gören yaklaşımlardan koruyacaktır. Bu da bizi, gizlenen ve maskelenen anlam üzerinden, eksik bir değerlendirmenin tuzaklarından koruyacaktır.

KAYNAKÇA

- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. Akbaba, İbrahim. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap/İslam Siyasal Aklı*. çev. Akyüz, Vecdi. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001a.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Felsefî Mirasımız ve Biz*. çev. Aykut, A. Said. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Çağdaş İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*. çev. Pala, Ali İhsan/Çıkar, Mehmet Şirin. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Eagleton, Terry. *İdeoloji*. çev. Özcan, Muttalip. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Foucault, Michel. *Kelimeler ve Şeyler*. çev. Kılıçbay, Mehmet Ali. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Foucault, Michel. *Öznenin Yorumbilgisi*. çev. Keskin, Ferda. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015a.
- Foucault, Michel. *Büyük Kapatılma*. çev. Ergüden, Işık/Keskin, Ferda. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015b.
- Foucault, Michel. *Entelektüelin Siyasal İşlevi*. çev. Ergüden, Işık/Akınhay, Osman/Keskin, Ferda. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016a.
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Ergüden, Işık/Akınhay, Osman/Keskin, Ferda. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016b.
- Gutting, Garry. *Foucault*. çev. Gür, Hakan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010.
- Heywood, Andrew. *Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- McLellan, David. *İdeoloji*. çev. Yıldırım, Barış. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Megill, Allan. *Aşırılığın Peygamberleri*. çev. Tunca, Birkan. Ankara: Bilim ve Sanat, 1998.
- O’Farrell, Clare. *Michel Foucault*. London: Sage Publications, 2006.
- Örs, H. Birsen. “Postmodern Dünyada İdeolojinin Dönüşümü”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 40: 1-12, 2009.
- Popper, Karl. *Açık Toplum ve Düşmanları 2*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.
- Purvis, Trevor; Hunt, Alan. “Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...”, *British Journal of Sociology*, 3: 476-485, 1993.
- Shepard, William. “İslam ve İdeoloji”, çev. Vural, Mehmet. *Kelam Araştırmaları*, 1: 183-219, 2009.
- Skinner, Quentin (Editör). *Çağdaş Temel Kuramlar*. çev. Demirhan, Ahmet. Ankara: Vadi Yayınları, 2007.

EXTENDED ABSTRACT

The central position of ideologies in constructing social life is undeniable. However, concept of ideology, has been the subject of a rather complex, long, and unusually rich debate. It is very difficult to describe ideology because it has a slippery ground in all social sciences. The use of ideology as a sociological analysis tool and its concentration on the plane of relations between the social phenomena refer to have transformed this concept into a theory and approach rather than a speculation on “what it is” as an instrumental discourse.

The concept of ideology, which is frequently used in both Western and Islamic thought, has been seen as a concept worth examining in terms of Foucault and Jabiri. As a Western thinker, Foucault handled the concept of ideology in a very original way. As one of the leading pioneer of post-structuralist critique, the theory of ideology, Foucault has developed the concept of “discourse” as an alternative theoretical model. Substituting alternatives for relevant concepts and ideas always requires a challenge. Foucault, too, embarked on such a challenge by trying to make the transition from ideology to discourse in social theory with the concept of discourse. In order to grasp the scope and meaning of this attempt, it is necessary to consider the uses of the broad contexts in which the term discourse is used. The discourse that he presents as an alternative model to ideology allows us to understand how what is said basically fits into a network within its own history and conditions of existence. This situation necessitates the discourse to be handled and analyzed within the historical conditions of a certain period. In this study, Foucault considers the concept of ideology as problematic and the prioritized concept of discourse has been examined in the context of power relations. As a matter of fact, he opposed ideology in the relationship of power with ideology, because he thought that it should be viewed as a notion that is trying to replace power. For this reason, he preferred the concept of “discourse” instead of ideology.

Considered as a contemporary Islamic thinker, Jabiri examined the concept of ideology in his own social conditions while dealing with the historical process of Arab/Islamic thought. He considers ideology as one of the two main determinants in the presentation of an idea so that the elements that determine the historical field of that thought are not missing. According to him, ideology is one of the basic elements that should be considered in the study of the social and political function of thought. He believes that ideology should be taken into account while examining all epistemological data that originated in a certain period of history. He also considers it normal that epistemological data can be directed by ideological elements. From this point of view, the epistemological elements that have been under the influence of ideology.

In this study, the approaches of both Foucault and Jabiri to the ideological concept and how they evaluate this concept by considering the cultural atmosphere they belong to are discussed in the context of power. Both thinkers state that ideologies position themselves as a discourse of truth and affect the autonomy of epistemology by assuming the role of a power of power. Jabiri accepts thought as an element from the social and political process. According to him, epistemology, which has been under the influence of thought, should be put forward in a healthy way. Unlike Foucault, he does not attribute a very negative meaning to ideology. Because, according to him, this situation is a social obligation. However, the point that Jabiri criticizes is the areas where epistemology is sacrificed to his ideology. Jabiri, like Foucault, thinks that the objective effect of thought is harmful, but rejects the approach that it cannot exist in an objective place completely free from the influence of thought. Therefore, Jabiri advocates both the estimation of its existence in the objective and the evaluation of epistemology from thought. Thus, it may be possible to emerge from the objective environment. For both thinkers, ideologies are defined in a context in which domination is legitimized by the ruling class or elite groups and organizations. Thus, if powers are defined in terms of one group’s control over the actions of another group’s members, ideologies here function as a mental dimension of such control. In other words, ideologies form the basis of the practices of the dominant power. Because ideologies provide the principles by which forms of abuse of power can be justified, condoned, accepted and justified. In other words, ideologies are the source and purpose of power practices, so they have an obligation to maintain power, reproduce it, or challenge oppositional thought. Both thinkers, who believe that knowledge can be kept under control by some ideological principles, thus open an approach such as whether autonomous and subjective knowledge is possible or not. They think that such a problem can be overcome by making an ideological and epistemological distinction. It will be possible to reach a more objective epistemology when it is revealed which approach is ideological and which is purely epistemological